

Részvétel és együttműködés

Fogalmak, dilemmák és értelmezések¹

Közismert globális tapasztalat, hogy a kortárs társadalmak számtalan jelentős szociokulturális kihívással néznek szembe, mint például a túlméretezett fogyasztás, a munkanélküliség és a munkaerőhiány, a kontinenseket átszelő vándorlás vagy az egész földet érintő ökológiai válság. Hazánkban ezek között találjuk a társadalmi integráció kérdését – elsősorban a romákra vonatkozóan – vagy a lakhatás és a mélyszegénység problémáját. Pontosan ezeknek a kérdéseknek és a globális összefüggéseknek a felismerése ösztönzi azokat a tudományos és művészeti kezdeményezéseket, amelyek a társadalmi felelősségvállalásra és az érintettek bevonására (társadalmi részvételre), a társadalmilag hasznos tudományos kutatásra, a fenn tartható fejlődésre, a társadalomkritikára és az irányított társadalmi változásra (beavatkozásra, cselekvésre, akcióra) építenek.

Michael Burawoy brit szociológusnak 2004-ben megjelent egy tanulmánya „Közérdekű szociológiát!” (For Public Sociology) címmel. Ebben a szerző a közszociológia programját, leegyszerűsítve, így határozza meg: „visszavinni a tudást azokhoz, akiktől származik, *közügyet teremteni a magánproblémákból*, egyszóval újraszóni a szociológia morális szálát. Ebben rejlik a közszociológia (*public sociology*) ígérete és kihívása, amely kiegészíti, nem pedig tagadja a professzionális szociológiát” (Burawoy 2006 [2004]: 36, kiemelés L. V.). Vagyis Burawoy olyan programot fogalmaz meg, amelyben a szociológusoknak érzékenyebbeknek kellene lenniük és aktívabban kellene törődniük a kortárs társadalom problémajelenségeivel, továbbá „határozottabban kellene törekedniük arra, hogy eredményeiket a szélesebb nyilvánosság is megismerhesse” (Huszár 2008: 1).

Az új évezred elején az észak-amerikai kulturális antropológiában is egyre inkább formálódott egy olyan terület, mely magát *public anthropology*-nak, közhasznú vagy közantropológiának nevezte. Ez egyrészt közügyek, illetve közproblémák kutatását célozta, másrészt az antropológusok munkájának nagyobb átláthatósága mellett foglalt állást (mennyiben és

¹ A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta. Az írásból részletek elhangzottak A találkozások antropológiája című 4. MAKAT vándorkonferencián (Szeged, 2016. november 4-5.).

hogyan vállalnak szerepet fontos társadalmi problémák nyilvános tárgyalásában), és végül az etikai kódex felülvizsgálatára szólított fel: vagyis a diszciplína „ne okozzunk kárt!” elve helyett a „tegyünk láthatóan hasznos és társadalmilag jó dolgokat!” elvet hangsúlyozta.

Balatonyi Judit és Cserti Csapó Tibor tanulmánya a közhasznú, elkötelezett antropológia (*public, engaged anthropology*) területén belül közhasznú – a romák szociális lakhatási politikáját érintő – problémák konstrukciós folyamataival foglalkozik – ezen belül pedig a civil részvétel és együttműködés lehetőségeit és korlátait veszi számba. A szerzők egy olyan nemzetközi projekt eredményeire építenek, amely egyrészt azt vizsgálta, hogy a „háza lakhatási politikában működnek-e olyan rejtett vagy nyílt mechanizmusok, a dokumentumokba beépített nyelvi megfogalmazások, a szövegek szintjén megjelenő toposzok, amelyek az irányelvekben megfogalmazott esélyegyenlőség és jogegyenlőség ellenére mégis hátrányos helyzetbe hozzák a roma csoportokat és elvezetnek a lakhatási szegregálódásukhoz, vagy éppen nehezítik a mindennapi ügyintézés gyakorlatát” (Balatonyi és Cserti Csapó 2016: 191–192). Másrészt azt célozta, hogy a kutatás során azonosított problémákat összevessék a civil gyakorlattal, és kiderítsék, hogy a civilek „milyen egyéb, kapcsolódó negatív, diszkriminációs tapasztalatokkal rendelkeznek” (Balatonyi és Cserti Csapó 2016: 192). Balatonyiék közhasznú antropológiai kutatása kifejezetten olyan dokumentumok előállítását határozta meg célként, amelyek elősegítik a közigazgatási és adminisztratív szférában dolgozók munkáját, tudatosítják a romák lakhatásával kapcsolatos szövegszerűen megragadható és a gyakorlatban tapasztalt problémákat, továbbá iránymutatást, javaslatokat, lehetséges válaszokat nyújtanak.²

Jelenünk, ilyen vagy olyan formában, kétségtelenül a kortárs értelmű „részvétel kora”³ avagy a társadalom tagjainak részvétele és a transz-, illetve az interdiszciplináris együttműködés egyre fontosabbá válik az élet különböző szinterein. A nemzetközi fejlesztés területén végzett munkája során Majid Rahnema, a szegénység problémájával foglalkozó szakember arra a felismerésre jut, hogy minden társadalom (még a hagyományos és bennszülött társadalmak is) a tagok részvételére épít (Rahnema 2010 [1992]: 127–128). Tehát a részvétel és a részvételiség annak ellenére, hogy a 21. század elején felkapott divatszavak, nem teljesen új keletű formákra és gyakorlatokra vonatkoznak.

A *Replika* 100. lapszáma pontosan a fenti témakört, a társadalomtudományokban alkalmazott, az érintettekkel (*stakeholder*) kialakított különböző részvételi és együttműködési gyakorlatokat és kutatási megközelítéseket tárgyalja. A tematikus lapszámot az alábbi körkérdésre adott válaszok nyitják: „Eddigi szakmai tapasztalatai és gyakorlata alapján Ön miben látja a nem tudós szakértők, társ kutatók, tapasztalati vagy »laikus« kutatók részvételének és a velük történő együttműködésnek a jelentőségét a tudományos munkában saját szakterületén?” Körkérdésünk és a tematikus blokk a részvétel és együttműködés kérdését problematizálja, és azt egyúttal a meghatározó társadalomtudományi problémák és gyakorlatok csoportjába helyezi. Célunk olyan körkép kialakítása volt, amely a különböző társadalomtudományi területeken alkalmazott részvételi szemléletmódot és a sokszínű együttműködési gyakorlatokat, a diszciplináris törekvéseket, lehetőségeket, korlátokat és tanulságokat, valamint a részvételiséghez kapcsolódó dilemmákat is szemlélte.

2 A lakhatási mozgalmakhoz és a hajléktalanság politikájához lásd még Udvarhelyi (2014).

3 A színházi neveléshez kapcsolódóan lásd például Takács Gábor – a Káva Kulturális Műhely elnöke és szakmai vezetője – írását („A részvétel kora: a színházi nevelés útjai, lehetőségei Magyarországon”) a *Műút* című folyóiratban: <http://www.muut.hu/korabibilapszamok/035/takacs.html> (2016. szeptember 2.).

A felvezető tanulmány – szándékai szerint – a *Replika* 100. lapszámában megjelenő írásokat egy tágabb kontextusba helyezi, megalapozza a körkérdésre adott válaszok és a tanulmányok egymáshoz való viszonyát és a közöttük lévő összefüggéseket. Jelen munka elsősorban a részvétel fogalmának jelentéstartalmát és az érintettek bevonásának ügyét részletezi (ehhez nélkülözhetetlen olyan témák érintése is, mint a hatalom és tudástermelés), részben a kulturális antropológia tudománytörténeti változásaival összefüggésben. A szakirodalmi tanulságokat a különböző területeken dolgozó akciókutatókkal készített interjúk egészítik ki.⁴

Részvétel (*participáció*) és együttműködés (*kollaboráció*)

Fogalmak és jelentések

A participáció latin eredetű (*participatio*, *-onis*, *f* és *participare*) szó, jelentése: részvétel, részesedés. A részvételi kutatások egyes területeken – például a fogyatékoságtudományban (*disability studies*) – megőrizték a latin eredetű szó magyar változatát, vagyis ezek elnevezése participatív kutatás.⁵ A kollaboráció, kollaborálás szó szintén latin eredetű (*collaboratio*, *-onis*, *f* és *collaborare*), jelentése: együttműködés, együtt és összedolgozás, közös munka.⁶

A 21. század elején mind a részvétel (*participation*), mind az együttműködés (*collaboration*) szavakat a sokat használt tudományos kifejezések között találjuk a nemzetközi nyilvánosságban és a társadalomtudományi szintéren is. Mindkettő az 1990-es években került be a divatos fogalmak tárházába, ami egyben azt is jelentette, hogy a szakemberek és a szakpolitikusok nagy része ezeket sokkal inkább mechanikusan és klisészerűen alkalmazta, mintsem a maguk árnyaltságában.

A részvétel és az együttműködés különböző típusú közös munkát jelenthet. Egyrészt az akadémián belül – különböző tudományterületek (interdiszciplinaritás), egyetemisták és szakemberek, esetleg két vagy több kutató-oktató között –, másrészt az akadémián kívül – a tudományos szakemberek és a nem tudós szakértők, pl. civil szervezetek, helyi érdekképviseletek, szakpolitikusok és helyi érintettek (transzdiszciplinaritás) között (Lamphere 2004: 432).

A múzeumpedagógiában alkalmazott részvételen és együttműködésen alapuló gyakorlatok közötti azonosságokat és különbségeket tárgyalja Joó Emese írása: milyen tekintetben érdemes különbséget tenni a részvételen és az együttműködésen alapuló gyakorlatok között? Milyen jellemzők társíthatók egyikhez és másikhöz? Milyen összefüggések figyelhetők meg a

4 Ezúton mondok köszönetet Pataki Györgynek, aki 2015 őszén interjúk készítésére kért fel magyar akciókutatókkal a *Kovács* című folyóirat akciókutatás különszámában megjelenő szerkesztett interjúhoz, továbbá beleegyezett abba, hogy a beszélgetéseket a *Kovács*on kívül is hasznosítsam. Egyúttal hálásan köszönöm a beszélgetést az akciókutatóknak és hozzájárulásukat az interjúrészletek idézéséhez.

5 A fogyatékoságtudományban különbséget tesznek participatív és emancipatív kutatás között: előbbi esetben a kutatók között vannak hátrányos helyzetű emberek is, míg az emancipatív kutatást teljes egészében hátrányos helyzetű emberek végzik.

6 A kollaboráció másik jelentése együttműködés az elnyomó hatalommal és a megszálló ellenséggel. Ennek egyik tipikus példája a 20. század második felében a szocialista országokban kiépített besúgói hálózat, amelynek tagjait kollaboránsnak vagy informátornak nevezték. Jelen keretekben az együttműködés pozitív értelmű kifejezés, mely pontosan a központi, illetve központosított hatalom lebontására és a demokratikus jogok kiterjesztésére irányuló szerveződésekre utal.

résztevők, vagyis a középiskolai korosztály önkifejezése és a különböző típusú (részvételen és együttműködésen alapuló) programok között? Hogyan válhatnak múzeumi szakértőkké a fiatalok? A fenti kérdésekre szemléletes múzeumpedagógiai példákon keresztül kapunk választ, miközben eljátszhatunk a gondolattal, hogy a középiskolások talán kortárs szakértőkként vehetnek részt a jelenleg formálódó magyar néprajzi gyermekmúzeum kialakításában. Ahogy Joó fogalmaz: „Hiszem, ha ez létrejön, nemcsak a középiskolások szempontjából lesz világszám” (Joó 2016: 94).

Jelenleg a magyar társadalmi nyilvánosságban az alkalmazható akadémiai szaktudás szerepének és a helyi tudásnak, a részvételnek a felértékelődése tendenciaszerű folyamat. Ezt mi sem példázza jobban, mint az, hogy a 21. század elején a kutatások teljes folyamatában való társadalmi részvétel igénye már nemcsak a társadalom- és kultúratudományok egyik kulcskérdése, hanem egyre több olyan természettudományi diszciplínának is, amelyek jelentősen építenek a társadalmi tevékenységekre, mint pl. a természetvédelmi biológia vagy az ökológia. Ezek esetében a részvétel a helyi társadalom bevonását jelenti részvételi módszerek és eljárások alkalmazásával a természet megőrzésének folyamatába (Pataki et al. 2011: 12–13).

A természet és a társadalom határterületén található az ökoszisztéma-szolgáltatások, vagyis „azok a kézzelfogható és nem kézzelfogható javak, amelyeket a természet biztosít a társadalom számára, s amelyek hozzájárulnak jóllétünk fenntartásához és növeléséhez (pl. a természetből nyerhető élelmiszer, a levegőminőség szabályozása vagy a természetben való lét pihentető szerepe, identitásunkat formáló ereje)” (lásd részletesebben Kelemen Eszter írását, Kelemen 2016: 55). Az ökoszisztéma-szolgáltatások kutatása rendkívül jól szemlélteti azt, hogy a részvételi szemléletmódra építő tudományos munkától korántsem idegen az inter- és transzdiszciplinaritás. Ez utóbbi tudós és nem tudós szakértők együttműködését jelenti, aminek keretében kutatók, döntéshozók, tájhasználók és a tájban élők dolgoznak együtt egy fenntartható tájhasználat kialakítása érdekében.

Emellett például a szociális dizájn (*social design*) is nagyszerűen szemlélteti azt, ahogyan a különböző szakterületek gyakorlati célokat követve „kilépnek a hétköznapi és kisémberek világába” saját megszokott közegükből (lásd például Fehér Bori és csapatának Felhőgyár című szociális designprojektjét Bódvaszilason,⁷ vagy Szalkai Dániel autizmussal és más viselkedészavarokkal foglalkozó dizájner munkáját⁸).

A részvétel, részvételi és részvételiség szavak az egyes szakterületeken a 20. század különböző időszakában jelentek meg és váltak népszerűvé. Ezek a kifejezések, és velük együtt egy újfajta gondolkodásmód a nemzetközi fejlesztés területén alkalmazott szaknyelvben például már az 1950-es években feltűnt, és tulajdonképpen a fentről lefelé irányuló (*top-down*) fejlesztési tervezés végének kezdetét jelentette (Rahnema 2010 [1992]: 128). A kulturális antropológiában a 2000-es évektől számtalan olyan könyv látott napvilágot, amelyben a tudományos módszer a kutató és a kutatók közötti különböző típusú együttműködésre alapozott – ez utóbbit hol együttműködő (*collaborative*), hol reciprok (*reciprocal*) vagy részvételi (*participatory*) megközelítésnek nevezve (Lassiter 2008: 1).

7 <http://www.tedxdanubia.com/fellow/feher-bori> és <http://cloudfactory.mome.hu/> (letöltve: 2016. szeptember 2.).

8 <http://aosz.hu/wp-content/uploads/2015/05/Szalkai-D%C3%A1niel-bemutakoz%C3%A1sa.pdf> (letöltve: 2016. október 4.).

A társadalmi részvétel: fokozatok, típusok és célképzetek

A társadalmi részvétel és igazságosság napjainkban a társadalmi nyilvánosságban, a tudományos szintéren és a művészetekben is sokat tárgyalt ügyek.⁹ A művészet területén az érdeklődés a társadalmi kérdések iránt már az 1990-es években megfigyelhető hazánkban, ám a társadalmilag elkötelezett művészeti projektek a 2000-es években jelentek meg. Csatlós Judit (2016) tanulmánya azt tárgyalja, hogy a művészetben tapasztalható elköteleződésre és az egyénekekkel, csoportokkal történő együttműködésre, a közös alkotó munkára alapozott művészeti projektek hatást gyakorolnak-e és hogyan a művészetben túli világra, hozzájárulnak-e a kulturális és társadalmi folyamatok alakításához.

A társadalmi részvétel makro- és mikrotársadalmi szinten is jelentős kérdés, hiszen különböző típusú alkalmazása, illetve mellőzése mindkét szintéren alapvetően befolyásolja az adott társadalom tagjainak mindennapjait. A célként kitűzött társadalmi részvétel mindkét szinten akkor valósul meg, ha „olyan korai fázisában van lehetősége bekapcsolódnuk az állampolgároknak a közösségi döntési folyamatba, amikor még a szereplők között elképzelhető konszenzusos megoldás létrejött” (Bela, Pataki és Valené 2003: 9). Fontos azonban törekedni arra, hogy az érintettek ne csupán a beszédhelyzetekben és a kommunikációs térben vehessenek részt a döntési folyamatokban, hanem részvételük terjedjen ki a cselekvések színterére is. A mechanikusan alkalmazott részvétel gyakran vezethet ideológiai vaksághoz (Greenwood és Lewin 2007: 260), ami arra a jelenségre utal, amikor a részvétel a kommunikációs aktusok szerves része, de a gyakorlat továbbra is kirekesztő és paternalista.

A különböző társadalmi résztvevők érdemi bevonása a mikrovilágot érintő döntési folyamatokba egyrészt a különböző szereplők és érdekek közötti, esetleg ellenálláshoz vagy radikális szakításhoz vezető konfrontáció elkerülésének hatékony módja lehet (vö. Bela, Pataki és Valené 2003: 15), másrészt a fenntarthatóság és a társadalmi igazságosság egyik záloga. A folyamatnak természetesen vannak gazdasági és társadalmi előnyei és hátrányai, pozitív és negatív hatásai, mint pl. a helyi problémák hatékony kezelése vagy a döntéshozatal lassabb jellege.¹⁰

A társadalmi részvétel többféleképpen is csoportosítható, például: (1) részvételi típusok a résztvevők körét tekintve (Finger-Stich és Finger 2003), (2) részvételi fokozatok a részvétel mértékére vonatkozóan,¹¹ (3) a részvétel módja: a bevonódás, bevonás és bevonódottság kérdése (politikai és episztemikus részvétel, Heron 1996) és (4) a részvétel természete alapján tett különbségek.

A résztvevők körét tekintve közrészvételtől (*public participation*) beszélünk, amennyiben bárki és mindenki részt vehet, aki akar; képviseleti részvételtől (*representative participation*) van szó, ha az érintett csoportok képviselői vesznek részt a döntési folyamatokban. A közösségi alapú részvételi folyamat (*community-based participation process*) olyan esetekre vonatkozik, amikor egy adott közösség (földrajzi alapon, érdekek vagy értékek mentén szerveződő) tagjai maguk lesznek résztvevők.

9 A társadalmi részvétel magyarországi jogi szabályozásáról lásd: Reisinger (2012: 28–30).

10 Az előnyök és hátrányok, valamint a pozitív és negatív hatások táblázatos összesítését lásd: Reisinger (2009: 18, 20). Emellett ezekről ír még Földi (2009: 34–40).

11 A társadalmi részvétel mélységére, szintjére, fokozatára vonatkozóan többféle megkülönböztetés is ismeretes. Lásd például Reisinger (2012: 24–26), Földi (2009: 34–40).

A fokozatok a részvétel mértékétől (annak milyenségétől és mélységétől) függően terjedhetnek az „»álságos« bevonástól a közösségi demokráciában kívánatos részvételig” (Radácsi 2006: 256) – például a legalacsonyabb fokozatok egyike a passzív részvétel, a legmagasabbaké pedig az interaktív részvétel és az önmozgósítás (részletesen Radácsi 2005: 1–2).

A részvételnek egy további aspektusát tárgyalja a kooperatív kutatás (*co-operative inquiry*) atyja, John Heron (1996), aki különbséget tesz politikai és episztemikus részvétel között. A politikai részvétel tulajdonképpen az érintettek bevonásának kérdése a közös gondolkodásba és döntéshozatali folyamatokba, míg az episztemikus részvétel a kutatók, illetve az érintettek mint megismerők részvételére és kutatási alanyokként történő bevonódására vonatkozik a kutatás folyamatában.¹² Gelei András, az akciótanulás szemléletmódját alkalmazó szervezetfejlesztő, kifejezetten hangsúlyozza annak transzformatív jelentőségét, hogy a résztvevők milyen mértékben vannak bevonódva a közös akciókutatási projektbe: „A legtöbb akciókutatás esetében megvalósul a politikai részvétel, mert bevonjuk az érintetteket, de a kutató maga továbbra is kívülálló, tehát az episztemikus részvételben pont a kutató nem vesz részt, ő nincs bevonódva, mert nem az ő témájáról van szó... Szerintem nem elegendő önmagában a politikai részvétel, hogy az érintettek is beleszólhatnak, ha lehetőségük van rá, mert nem mindegy, hogy milyen attitűddel ül ott valaki, amikor ott a lehetőség, hogy beleszól-e a dolgokba vagy nem” (interjú Gelei Andrással).¹³

Szintén a bevonódáshoz, bevonódottsághoz és a bevonni kívánt érintettek attitűdjének természetéhez kapcsolódó dilemmákra hívja fel a figyelmet Nagy Károly Zsolt írása: mi történik akkor, ha az érintettek érdektelenek, vagy ha a kutató legnagyobb igyekezete ellenére sem kívánnak együttműködni, ha nem akarnak bevonódni, „vagy éppen azok, akiket munkatársként kezelnék, folyamatosan visszaosztják ránk a »nagy fehér főnök« szerepét. Vannak természetesen technikák, melyek segítenek ezek és a számtalan más, nem említett probléma leküzdésében, ugyanakkor arra is fel kell készülni, hogy ezek mégsem működnek hatékonyan” (Nagy 2016: 53).

Majid Rahnema „Participation” (2010 [1992]) címmel megjelent tanulmányában a részvételi formákat természetük alapján az alábbi típusokba sorolja: (1) tranzitív és intranzitív, (2) morális, amorális vagy immorális, (3) kényszerített vagy szabadon választott és (4) manipulatív (távolról vezérelt) vagy spontán. A tranzitív részvétel esetében az emberek egy jól meghatározott célkitűzés megvalósítása érdekében vesznek részt a folyamatban, míg az intranzitív részvételben nem jelenik meg egy jól definiált cél. Az adott célkitűzés rendszerint morálisan igazolható vagy adott értékrend szerint elérése kívánatos, vagyis maga a részvétel pozitív konnotációkat hordoz. Ezzel összefüggésben pedig az tétéleződik, hogy az ember szabad akaratából vesz részt adott folyamatokban. Mindeközben a gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy a részvétel nevében az emberek jelentős részét megkérik vagy felszólítják a részvételre a számukra sokszor érdektelen folyamatokban. A manipulált részvétel annyiban különbözik a kényszerített változattól, hogy az emberek nem érzik a részvétel kényszerét, de mégsem beszélhetünk spontán részvételi formákról, hiszen az ellenőrzésükön kívül álló központok ösztönzik őket cselekvésre (Rahnema 2010 [1992]: 127–128).

12 Ehhez hasonlóan Peter Reason (1998: 147–167), aki az akciókutatásokban alkalmazott részvételi megközelítések fejlesztésének egyik nemzetközileg elismert vezető személyisége, megkülönbözteti a részvétel politikai, episztemológiai, ökológiai és szellemi dimenzióját, melyekre egyfajta szükségszerűségként (*imperative*) tekint.

13 Az interjúrészletekből származó idézeteket kurzivalva jelenítjük meg. (*A szerk.*)

Bálint Mónika (2016) a körkérdésre írott esszéjében a részvételre alapuló műalkotásokat tekintve a részvételt mint állapotot három dimenzióban jeleníti meg, vagyis három szempontból értelmezi. Egyrészt a projektet kezdeményező művész/kutató szemszögéből (művész/kutató megközelítése és szerepe a folyamatban), másrészt a projektbe bevont szereplők/alkotók/kutatók oldaláról (bevonás mértéke és módszerei), és harmadrészt a nézők, a társadalmi nyilvánosság szempontjából (politikai dimenzió – befogadók, tudományos közönség, „sorstársi” közösség, szélesebb társadalom). A részvétel fogalmának ez az értelmezése a részvételi folyamatot a maga összetettségében igyekszik megragadni, hiszen együttesen kezeli a műalkotások létrehozásában és értelmezésében résztvevők különböző perspektíváit.

Málovics György közgazdász, a szegedi romák integrációjával foglalkozó akciókutató arra hívta fel a figyelmet, hogy a részvétel fokát több tényező is befolyásolhatja, például szoros összefüggés tapasztalható a részvétel mélysége és a szociokulturális környezet természete között: *„A mi akciókutatói folyamatunk azok közé az akciókutatói folyamatok közé tartozik, amelyek eléggé akcióorientáltak. Mi, kutató érintettek a roma érintettekkel különböző szinten és különböző mértékben vagyunk képesek együttműködni, a részvétel ilyen értelemben nagyon vegyes ebben a folyamatban...”* (interjú Málovics Györggyel) – de a közösség társadalmi és kulturális, gazdasági vonásainak köszönhetően sok esetben pusztán képviseleti részvétel valósul meg fontos döntések esetében, amit egy párhuzamosan folytatott, intenzív, nyitott, legkevésbé irányított konzultáció alapol meg, egészít ki.

Egyrészt tehát az adott szociokulturális környezet az, ami jelentős hatást gyakorol a részvételre és együttműködésre, az akciókra. Másrészt a kutatás, a reflexió és az interpretáció okán ebben a keretben is érvényesül az a kortárs hermeneutikában elfogadott nézet, hogy az értő és értelmező tekintet befolyásolja az értelmezést, vagyis „az értelmezésnek nincs operacionalizálható módszere” (Boda 1997: 129) – ugyanez a tekintet (a szakembereké és az érintetteké) jelen esetben befolyásolja a cselekvést, a különböző akciókat is. Az önreflexív értelmezési pozíciók sokfélesége kedvez a módszertani pluralizmusnak, a részvételiség és a gyakorlatok változatosságának (*diversity*).

Arról van tehát szó, hogy az akciókutatói és részvételi gyakorlatok alkalmazásának elválaszthatatlan, inherens része a használók személye, személyisége is. Csillag Sára HR-eti-kával foglalkozó akciókutató a következőképpen fogalmazott a témában: *„Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy nem forradalmár vagyok, hanem a saját helyemen szeretnék változtatni. Ez bizonyos szempontból nyilván egy pozitív szerep... De valószínűleg ez egy olyan adottság, amit az életed minden területén magaddal viszel, tehát ha magánemberként nem vagy forradalmár, akkor kutatóként se leszel az”* (interjú Csillag Sárával). A helyi szociokulturális környezet vonásainak és a résztvevők személyének, egyéniségének köszönhetően tehát kizárólag változatos lokális akciókutatói és részvételi gyakorlatokról beszélhetünk.

A szakirodalom szerint a részvételi és akciókutatók nem a konvencionális társadalomtudományi vizsgálat alternatív metodológiáját jelentik, hanem olyan megközelítésmódot, mely számtalan módszer esetében alkalmazható (Lilja és Bellon 2008: 481).¹⁴

14 A Közélet Iskolájának egyik részvételi akciókutatói projektje például nem jelenorientált, hanem a lakhatási mozgalmak történetét feltáró diakronikus vizsgálat volt. Ennek keretében az érintett (lakásszegénységben élő) kutatók történeti kutatást végeztek, maguk is levéltárba jártak a forrásokat összegyűjteni. Interneten: <http://www.kozeletiskolaja.hu/page/tettek-ideje-kiallitas> (letöltve: 2016. október 27.).

A részvételiség alkalmazása az egyéni kutatási gyakorlatban kétségtelenül egy szemléletmódbeli váltáshoz kötődik, amit Pataki György, ökológiai közgazdaságtannal foglalkozó kutató, saját tudományos életére vonatkoztatva „részvételi fordulatnak” nevezett. Ezt a változást a szakemberek legtöbbször személyes találkozások és felismerések sorára vezeti vissza, amelyekre egyaránt reflektáltak magánemberként és kutatóként is. A terepen és az életben szerzett tapasztalatoknak, valamint a legkülönbözőbb ismereteknek a jelentőségét a szemléletmódbeli váltásban nemzetközi és magyar példák is alátámasztják.¹⁵ A változás a megközelítésben egyszerre tudatosította a kutatókban hatalmi helyzetüket és ennek következményeit a tudományos munka folyamatában, a tudástermelésben és az előállított reprezentációkban.

A részvételi megközelítéseket a célképzetek alapján két nagy csoportba sorolhatjuk. Egyrészt az alkalmazás céljai lehetnek funkcionálisak, vagyis a kutató az érvényesség, a helytállóság, a hatékonyság és az eredményesség növelése érdekében fordul a helyiek részvételének irányába. Vagyis a részvétel ebben az esetben eszközként szolgálja a projektcélok elérését. Másrészt az érintettek bevonásának célja lehet a hatalommal való felruházás vagy felhatalmazás (*empowering purposes*) is, vagyis a helyi érintettek emberi és társadalmi tőkájének növelése, a képességfejlesztés és tudatosítás (Lilja és Bellon 2008: 482). Ez utóbbinál tehát a részvételi folyamat önmaga jogán nyer létjogosultságot a fejlesztési projektekben (Parfitt 2004: 538, 540). Ugyanakkor nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a részvétel és részvételiség nem varázsszó, és önmagában még nem jelent egyet „egy nem elfogódott, jó dologgal” (Greenwood és Lewin 2007: 260).

Hatalom, képessé tétel és tudástermelés

Mindezek után az alábbi felvetések fogalmazódhatnak meg az Olvasóban: mi a jelentősége az érintettek részvételének és a velük kialakított együttműködésnek a tudományos munkában? Szükséges-e egyáltalán a helyiek részvétele és együttműködése a társadalomtudományi kutatásban?

A 21. század elején a lokális társadalomban érintettek körének bevonása mellett több érv is felsorakoztatható. A helyiek részvétele a közösségi döntési folyamatokban segíthet elkerülni azt a világ számos országában, köztük hazánkban is, gyakran alkalmazott paternalista, preskriptív attitűdöt, amely a vidéki (városi, munkanélküli stb.) lakosság nagy részét olyan szereplőknek tekinti, akik nem képesek átlátni azt, hogy „mi a jó nekik”, vagy hogy „mi a saját érdekük”.

15 A *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice* (2010) második kiadásában egy olyan új fejezet (Living Inquiry. Personal, Political and Philosophical Groundings for Action Research Practice) is megjelent, amely a kötet szerkesztőbizottságában dolgozók akciókutatási gyakorlatát megalapozó jelentősebb szempontokat tárgyalta. Robert Chambers a felkérésre, többek között, az alábbiakat válaszolta: „Az én kutatási, akció- és részvételi utamat sokkal inkább befolyásolták a terepen és a mindennapi életben szerzett tapasztalatok, illetve az episztemológiai rejtvények izgalma és élvezete, mintsem filozófiai vagy politikai megfontolások” (Wicks, Reason és Bradbury 2010: 19). A magyar szinten tevékenykedő Udvarhelyi Éva Tessza kulturális antropológus, aktivista és a Közélet Iskolája megalapítója, maga is a magánemberként és kutatóként megélt élményeket és tapasztalatokat helyezi saját „részvételi fordulata” középpontjába: „A [szakdolgozathoz végzett] kutatásnak köszönhetően váltam aktivistává... Ekkor volt egyfajta állampolgári átalakulásom, amikor rájöttem arra, hogy a politizálás több annál, mint hogy az ember fel van háborodva, és hogy a politizálás cselekvést jelent. Emiatt gondolom ma már úgy, hogy a kutatási folyamatot magát is olyan mechanizmussá kell alakítani, ami nem növeli, hanem kiegyenlíti a hatalmi viszonyokat” (interjú Udvarhelyi Éva Tesszával).

Az érintettek részvétele melletti következő érv lehet az a társadalomtudományokban jól ismert jelenség, hogy a fogalmak nagy része időről időre változó jelentéstartalommal bíró társadalmi konstrukció, hogy a tudás időleges és nem kizárólagos. A részvételi módszerek és az akciószemléletű kutatások mind egyetértenek abban, hogy az egymással versengő, sokféle tudásforma közül *a priori* nem dönthető el, melyik bizonyulna legjobbnak a lokális társadalom által problémaként azonosított kérdések megoldásában: a tudományos vagy a helyi tudások (*local, indigenous* vagy *traditional knowledge*).¹⁶ A vitafórumok, tanácskozások, beszélgetések, workshopok pontosan arra biztosítanak lehetőséget, hogy a sokszínű közösségi és szakmai tudásformákkal rendelkező érintettek egymásra hangolódhassanak, hogy a résztvevők különböző nézőpontokból ismerhessék meg az adott kérdést (Pataki 2007: 153–155). Mindebben az egyik kulcskifejezés a sokféleség, a különbözőség (*diversity*), ami az emberi társadalmak egyik legfontosabb sajátosságaként egyszerre biológiai tény és kulturális termék (Greenwood és Lewin 2007: 11).

Király Gábor és Miskolczi Péter három rendszerdinamikai iskola (csoportos modellépítés, részvételi rendszerdinamikai modellezés, közösségalapú rendszerdinamika) példáján keresztül tárgyalja azt, hogy miként jelent meg az érintettek bevonásának igénye és a részvétel tulajdonképpen mire vonatkozik. Ebben nagyon szemléletesen kitűnik, hogy az érintettek részvételének indoklására szolgáló érvek nagyon sokfélék (például normatív, szubsztantív, instrumentális és transzformatív) lehetnek. Mindeközben szembesülünk azzal a rendkívül fontos, minden részvételi folyamatra jellemző dilemmával is, hogy ezek az irányzatok „milyen módon próbálják a részvételi folyamatban megtartani a résztvevőket tényleges résztvevőknek, és elkerülni, hogy a vizsgálat partvonalára sodródva kutatási alanyokká váljanak, akik adatokat szolgáltatnak az »igazi« kutatóknak” (Király és Miskolczi 2016: 127).

A *Sage Handbook of Action Research* (2010) „Hatalom és tudás” (Power and Knowledge, Gaventa és Cornwall 2010: 172–189) című fejezete a részvételi kutatás folyamatában vizsgálja hatalom és tudás, illetve tudástermelés viszonyát. A szerzők azt állítják, hogy a részvételi kutatások kezdetben hajlamosak voltak a hatalom fogalmát kettősségen alapuló viszonyrendszerben látni: „ők”, legyen az a struktúra, szervezetek vagy szakemberek, hatalommal bírnak, míg „mi” (az elnyomottak, a *grassroots* emberek és a marginalizált társadalmi csoportok) hatalom nélküliek vagyunk (Gaventa és Cornwall 2010: 173). A hatalom gyakorlása tehát a két fél között tisztán kivehető egyet nem értések közötti konfliktusokra alapozott. A részvételi gyakorlatok alkalmazása a hatalommal bírók és a hatalom nélküliek közötti törések kiegyenlítését és csökkentését szolgálta olyan tudástermelő folyamatok segítségével, amelyek felerősítik az elnyomottak hangját, szervezetét és akcióját. A hatalom sok esetben olyan tulajdonságként tételeződött, ami megszerezhető és birtokolható, ezáltal egyesek rendelkeznek vele, mások kimaradnak belőle. A döntéshozatali folyamatokból hiányzó hangok távolmaradását ez a hatalomértelmezés a hiányzó saját fásultságával és eredménytelenségével magyarázta. Fel sem merült tehát a politikai szintérből történő kizárás lehetősége.

A hatalom posztstrukturalista képzete azonban megváltoztatta azt, ahogyan a hatalom termelésének módozataira tekintettek, így átalakult maga a fogalom jelentéstartalma is. A hatalom immáron egy olyan mindenhol jelenvaló, decentralizált erőforrás, amely bárhol hatást gyakorolhat, hiszen bárholnan származhat (Foucault 1978 [1976]: 93). A diskur-

¹⁶ A lokális tudás és a moldvai csángókat célzó fejlesztési gyakorlatok közötti összefüggésekről lásd Lajos (2012: 176–193).

zusok, társadalmi gyakorlatok és viszonyrendszerek komplex hálózatának adott pontjához kötődő stratégiai helyzetek azok, amelyeket birtokolva egyes emberek hatalommal rendelkeznek. A hatalomgyakorlás adott szituációkhoz kötődő jellegéből adódik, hogy a hatalom nem emberekhez, hanem sokkal inkább helyzetekhez kötött. A hatalom jelentéstartalmának árnyalata is megváltozott: a hatalom cselekvések, emberek, hatások előállította erő, amely nem csak elutasítással, hanem beleegyezéssel irányít, s amelynek hatásai egyáltalán nem állandóak (Kesby 2005: 2040).

Amennyiben a hatalom mindenütt jelenvaló erő, amely minden társadalmi viszonynak természeténél fogva szerves része, akkor nem csak az emancipációt célzó diskurzusokat és társadalmi gyakorlatokat szövi át a hatalom pókhálója, hanem a részvétel és a képessé tétel, a felhatalmazás (*empowerment*) sem választható el a hatalom fogalmától. Például a helyi tudás reprezentációs formái rendszerint a nyugati mintákat (diagramok, lineáris és formális információk) követik, függetlenül a lokális gyakorlatban alkalmazott formáktól és attól is, hogy a megosztott ismeretek eredendően milyen formát (performatív, nem dikszkurzív és egyénileg megtapasztalt) öltöttek (Kesby 2005: 2041).

A tudáson keresztüli felhatalmazás egyszerre jelenti azt, hogy kiterjed a tudástermelésben részt vevők köre, avagy demokratizálódik a tudás előállításának folyamata, és azt, hogy a szakértelem különböző típusai támasztanak egymással szemben kihívásokat (Gaventa és Cornwall 2010: 174). Ez utóbbi azt is magában foglalja, hogy felértékelődik a hétköznapi (helyi) tudás, mely a lokális problémamegoldásban szakértelemként tételeződik.

A tudás demokratizálása a múzeumi térben – Frazon Zsófia szerint – többek között a tér, a gyakorlatok és a gondolatok átalakulásában, új, sokszínű olvasatok létrejöttében érhető tetten, és „például abban segít, hogy a múzeumot, amely történetileg kialakult, tekintélyelvű és »szakrális« intézmény, demokratikus és kritikus modellek megvalósítására is alkalmas térként” vegye újra szemügyre, „amely nemcsak állít és kiállít, hanem kérdez és kísérletezik” (Frazon 2016: 77). A kutatási stratégiákat érintő részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi gyakorlatok több változatát is megismerhetjük Frazon nagyjából tíz éve formálódó munkájának kiemelt példáiból, amelyekből az is kiderül, hogy ezek mire vonatkozóan jelentenek „valódi lehetőséget” a társadalmi múzeumok számára. Továbbá, ebben az irányban haladva azokkal a gondolatokkal is eljátszhatunk, hogy vajon milyen hatásokat gyakorolnak a közönségre és a társadalomra a múzeumi térben bekövetkezett változások, és a kritikus, társadalomcentrikus, problémaérzékeny, együttműködő múzeumi munka létrehoz-e, hogyan és milyen szintereken, átalakulást a társadalomban? Célja-e egyáltalán az ilyen mértékű kitekintés, a radikális „kikacsintás a dobozon kívüli világba”?

Látható, hogy napjainkban a magyar muzeológiában is egyre jelentősebbé válnak azok a kritikus hangok, amelyek megkérdőjelezzik a múzeumok tekintélyelvű, kinyilatkoztató intézményekként történő működését. Sári Zsolt a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum esetében elsősorban az oktatási és ismeretátadási programokban alkalmazott részvételi módszereket mutatja be (például múzeumpedagógiai foglalkozások, helyi közösségek részvétele az adott házhoz kapcsolódó programokban, önkéntesek). Állítása szerint ahhoz, hogy a múzeumban a hagyományosan passzív néző résztvevővé válhasson, szükséges „egy olyan kommunikációs (nyelvi, szöveges, fizikális) mátrix” (Sári Grant Kesterre hivatkozik, Kester 2012: 138) megteremtése, amelynek „segítségével a résztvevők párbeszédet folytatnak, megosztják véleményüket, így akkor és ott (abban a kiállításban, alkotásban, kutatásban stb.) közösséggé formálódhatnak” (Sári 2016: 99).

A „helyi tudás” kifejezést számos tudományterület beemeli fogalomtárába, köztük a kulturális antropológia is. Ez a diszciplína egyrészt dinamikusan változóként tekint a lokális tudáskészletre, amelynek tartalma magában foglalja a helyi életvilág komplexitásának ismeretét, az eligazodást a lokális társadalmi rendszerben és az egyezményes kódok között, valamint a dolgok működésének sajátos magyarázatát. Másrészt a helyi ismereteket úgy kezeli, mint amik nemcsak a múltra, hanem a jövőre vonatkozóan is érvényes (lehet), ezért fontos része a hosszú távú tervezésnek (Stewart és Strathern 2005: 3).

A lokális tudás dinamikus természetének felismerése két dolgot von maga után a kulturális antropológiában. Egyfelől világossá válik, hogy a lokális tudás a helyiek szükségletének, igényeinek változásával párhuzamosan folyamatosan alakul, hiszen a változások állandóan próbára teszik a tudáskészlet helytállóságát és érvényességét – noha kétségtelenül léteznek olyan antropológiai elemzések is, amelyek pontosan a diszkurzív tudásformák és a mindennapi gyakorlat közötti meglehetősen nagy eltérésekre mutatnak rá. Másfelől kiderül, hogy a lokális ismeretanyag a szakember tudásához hasonlóan remekül használható a dolgok működésének megértéséhez is, különösen tekintettel a helyi életvilág struktúrájára (Van Willigen 2002: 6). Mindeközben nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a lokális tudásrendszerek is heterogén természetűek, és tele vannak elfojtott, nem, vagy kevésbé tudatosított előítéletekkel (Rahnema 2010 [1992]: 134).

Az a megállapítás, miszerint egyes csoportok, közösségek, emberek nem rendelkeznek hatalommal, és emiatt szükségszerű a hatalommal történő felruházásuk avagy felhatalmazásuk, képessé tételük (*empowerment*), nemcsak azt a feltételezést rejti magában, hogy az érintettek nem rendelkeznek hatalommal vagy a hatalom megfelelő formájával, hanem azt is, hogy a kívülről érkezők birtokában vannak a hatalom olyan titkos képletének, amibe az érintetteket bevezetve azok képessé válnak bizonyos dolgok megtételére és hatalomra tesznek szert (Rahnema 2010 [1992]: 135). Azonban nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a hatalom sohasem statikus, hanem dinamikus természetű, és a részvételi kutatási folyamatokban a szereplők közötti viszonyrendszerben folyamatosan változó mértékű. Továbbá a hatalom nélkülinek tekintett csoportokról, emberekről korántsem mondható el, hogy ne rendelkeznének hatalommal, sokkal inkább arról van szó, hogy ezek az emberek (hátrányos helyzetűek, kisebbségben élők, bennezültöttek stb.) nem a hatalom konvencionális formáit gyakorolják. Gondoljunk csak például a különböző szimbolikus ellenállási formákra (Scott 1996: 109–131) akár napjainkban (például az adózás vagy sorozás elkerülése, feketegazdság), akár a közelmúltban, a szocialista időszakban (háztáji művelése munkaidőben termelészövetkezeti gépekkel stb.)!

A részvételi projektek azzal, hogy a döntéshozatali arénákban bevett hatalmi formákba „vezetik be” az azzal nem rendelkező embereket, csoportokat, azt a veszélyt hordozzák magukban, hogy a hatalomnak és a hatalomgyakorlásnak pontosan a hagyományos és helyi formáit számolják fel (Rahnema 2010 [1992]: 135). Ugyanakkor nagy kérdés az, hogy miként marad meg a képessé tétel, a felhatalmazás a projekt keretén kívüli, attól radikálisan eltérő kontextusokban (Kesby 2005: 2057)? Működik-e a megnövekedett döntési és cselekvőképesség a mindennapokban, az egyének életvilágában?

A kulturális antropológia azon tudományterületek egyike, hasonlóan az irodalomelmélethez, a filozófiához és a történettudományhoz, amely az utóbbi negyven-ötven évben az ön-maga felé fordított kutatói tekintetnek köszönhetően önmaga és működése irányába gyakorolt következetesen kritikát. Mindezt nagyon szemléletesen fogalmazza meg Vörös Miklós és

Frida Balázs Az antropológiai résztvevő megfigyelés története című tanulmányban, amelyben azt állítják a kulturális antropológia történetéről, hogy az „felfogható az eurocentrikus hatalmi gőg fokozatos levetésének tanulási folyamataként is...” (Vörös és Frida 2004: 400).

A tanulási folyamat egyik fontos állomása az 1970-es, 1980-as évektől bekövetkezett felismerés, nevezhetjük retorikai vagy kritikai fordulatnak is, miszerint az etnográfiai írás maga is politikai és poétikai aktus, hogy sem a nyelv, sem a terepmunka nem semleges természetű. Továbbá, hogy a másik textuális reprezentációja során alkalmazott stratégiák nem tekinthetők transzparensnek, és sokkal inkább megteremtik, mintsem leírják a kutatás tárgyát. Mindazonáltal a retorikai fordulat jelentősége túlmutat a szövegeken: „a hatalom, az ellenállás, az intézményes megszorítások és az innováció kontextusát” is érinti (James Cliffordot idézi N. Kovács 2007: 145). A változások egyik kulcsmozzanataként szokták emlegetni a George E. Marcus és James Clifford szerkesztette *Writing Culture* című kötet megjelenését 1986-ban.

Krista Harper mellett érvel, hogy a vizuális részvételi kutatás egyfajta választ nyújt a környezetantropológiában ismert három reprezentációs válságra, melyek egyikét épp a *Writing Culture* körül kibontakozott vita váltotta ki. A második krízis ahhoz a felismeréshez kapcsolódik, hogy a természet és a környezet kulturálisan és történetileg konstruált objektumok, és a mindenkorai konstrukciók meghatározzák a környezet védelmét, használatát és kizsákmányolását is. A harmadik válság arra a sajátosságra reflektált, hogy a környezeti mozgalmak fősodrában nem válnak láthatóvá a marginalizált társadalmi csoportok. „A vizuális részvételi kutatás – mint például a részvételi akciókutatás (RAK; *participatory action research*) – egyenjogúságot biztosít a közösség minden tagjának a kutatásban való részvételre, a terepmunka irányítására, az adatok értelmezésére, valamint a kutatási eredmények alkalmazására és kommunikálására” (Harper 2016 [2012]: 169). Harper tanulmánya egy roma közösségben végzett részvételi kutatást tárgyal, amelynek módszere a Photovoice volt, összefüggésben a környezetantropológia három reprezentációs krízisével.

A kulturális antropológiában a retorikai fordulat természetes folyamánya volt, hogy a posztmodern antropológiakritika szemrevételezte a diszciplína ismeretelméleti alapvetésének ideologikus előfeltevéseit és a klasszikus terepmunka módszertanát. Ebben az időszakban alakult át a kutató és kutatott viszonya, aminek egyik hatása volt a kollaboratív kutatás (*collaborative research*) vagy az együttműködő, részvételi gyakorlatok elterjedése az 1990-es években. A törekvés a lokális társadalom tagjaival való együttműködésre nem új keletű gyakorlat a kulturális antropológiában, gyökerei a 19. század végéhez, Franz Boashoz nyúlnak vissza (Rappaport 2008: 2).

A klasszikus etnográfiai gyakorlatok esetében is beszélhetünk tehát együttműködésről és a módszer – vagyis a résztvevő megfigyelés – okán részvételről. Az ezredfordulótól azonban egyre inkább hangsúlyossá válik a lokális társadalom tagjainak részvétele az egész kutatási folyamatban (gondoljunk pl. Lassiter kollaboratív etnográfiájára) és az együttműködés a kutató-kutatottak közötti viszonyban (vö. Nagy 2015: 50–52). Megváltozik a helyi társadalom tagjainak megnevezése is, akiket már nem adatközlőnek (*informant*) vagy beszélgetőpartnernek (*interlocutor*) tekintenek, hanem a kutatás egészében a tudástermelés és az értelmezés folyamatában aktívan részt vevő konzultánsnak (*consultant*), együttműködőnek (*collaborator*), résztvevőnek (*participant*) vagy társ-, illetve tapasztalati kutatónak (*co-researcher, researcher*). A helyiek kikerülnek a rendszerint passzivitással jellemzett kutatás alanya, a megismerés tárgya szerepből, és a kutatóval dialektikus viszonyban kapnak helyet saját életviláguk értelmezésében, illetve a lokális társadalmi gyakorlatok jelentésvilágának megteremtésében is. Ez megváltoztatja a kutató-kutatott hagyományos kapcsolatában ta-

paszthalható egyenlőtlen hatalmi helyzetet és politikai erőviszonyokat is, a klasszikus kutatási modellben a kutatóé a hatalom és a felelősség is, míg a kutatás „alanya” (*subject*) relatív vagy abszolút értelemben hatalom nélküli, passzív szereplő (Fluehr-Lobban 2008: 180). Ennek az átalakulásnak a következtében a részvételi módszerekkel dolgozó akadémiai vagy alkalmazott társadalomtudományi projekteknél a helyiek az irányítást is a kezükben tartó szereplőkké vál(hat)nak (Van Willigen és Kedia 2005: 349). A lokális társadalom kutatásába bevont helyi szereplők megnevezésében történt váltás – az adatközlőktől (*informant*) a résztvevőig (*participant*) és a társ- vagy tapasztalati kutatóig (*co-researcher*) – nemcsak a gyakorlat megváltozására utal, hanem ideológiai természetű, egyszerre morális és politikai fejlemény (Fluehr-Lobban 2008: 180).

A médiakutatásban a közönség szerepére és viselkedésére vonatkozó magyarázó modellekben és értelmezésekben is változás figyelhető meg abban, hogy miként tekintenek a közönség tagjaira. A passzivitástól az aktivitás irányába mutató folyamatot itt a fogyasztás, a használat és az értelmezés koncepcióinak sorozata kíséri. „A médiabeli részvétel különféle formái és gyakorlatai tehát az általános termelési viszonyok kontextusán belül merülnek fel, azonban nemcsak gazdasági természetű trendekhez kapcsolódnak, hanem (...) a kulturális termelés és művészi aktivitás szféráihoz is” (Glózer 2016: 148). Glózer Rita tanulmánya a médiakutatásban napjainkban általános részvételi paradigma előzményeit mutatja be, majd az új média kontextusában tárgyalja a résztvevők együttműködésének elméleti és gyakorlati kérdéseit.

A részvételi megközelítések elősegítik a társadalmi különbségek, az eltérő nézetek és a konfliktusos perspektívák feltárását (Ros és Craig 1997: 42) helyben. Azonban az érintettek bevonása a problémamegoldáshoz szükséges tudástermelés folyamatába korántsem problémamentes. Egyrészt a tudástermelés módja és szociokulturális kontextusa meghatározza azt, hogy mely információk kerülnek felszínre, melyek maradnak a háttérben. Másrészt nem könnyű megállapítani, hogy az adott szituációban melyik típusú információt (értéket, tényeket stb.) tartalmazó helyi tudás mögött milyen rejtett jelentések húzódnhatnak meg. Különösen annak tudatában nehéz ez, hogy a mindennapi gyakorlatok mögötti tudás nem nyelvi természetű (Mosse 1995: 477). Ennek a sajátosságának a példáit ismerjük abban a kettősségben, hogy a normatív viselkedés diszkurzív változata nem mindig feleltethető meg a társadalmi gyakorlatnak. Tehát vannak olyan tapasztalatok és tudásformák, amelyek nem beszélhetők el, hanem sokkal inkább gyakorlatba ágyazottak és inkább megfigyelésen keresztül ismerhetők meg.

A biomedicinális etika tudományterületének egyik sokat vitatott alapkérdése az orvos és a beteg viszonya. Rózsa Erzsébet írása az orvos-beteg együttműködési modell esetében tárgyalja a részvétel, a laikusság és a különböző kompetenciák összefüggéseit. A szakterületen az egészségügyi problémák kezelésének várható kimenetelét támogató felismerés az, hogy a szakember szakmai kompetenciája nem képes lefedni az egész vonatkozó tudásterületet, vagyis „a szakmai kompetencia korántsem azonos az adott szakterület teljes tudástartományával” (Rózsa 2016: 47). Ezen a szinten egyre következetesebben vonják be a „szakmailag laikus, de saját életkontextusait tudatosító, kommunikáló aktív résztvevő(t) az általa kimunkált tudásterülettel együtt”, hiszen napjainkban a „tudásformák, kompetenciák és felelőségek osztódásának és multiplikálódásának vagyunk tanúi és résztvevői egyben” (Rózsa 2016: 47).

A részvételi kutatás nem más, mint a tudástermelés olyan sok résztvevős folyamata, amelynek során az együttműködők mind újabb ismeretekhez jutnak, korábban ismeretlen szempontokkal ismerkednek meg, ami hatással van a közös és egyéni cselekvésre, valamint

a társadalmi gyakorlatokra is. Minden szereplő – kutató és társkutató (*co-researcher*) – számára a közös tanulás terepe (Whyte, Greenwood és Lazes 1991: 42), egy természetében dialogikus, dinamikus és kollaboratív ismeretszerzés, törekedve a tudás-előállítás folyamatának demokratizálására. A részvételi szemléletmód alkalmazása során a változás lehetősége nem a kutatási eredmények természetének és felhasználásának függvénye, hanem a kutatás (tudományos megismerés) tervezésének és megvalósításának folyamatába ágyazott. Vagyis maga a kutatás az, ami az érintettek részvétele és egyéni átalakulása (életkörülmények és hatalmi viszonyok tudatosítása, felruházás képességekkel, döntés- és cselekvőképesség növekedése stb.) nyomán magában hordozza a változás lehetőségét és kitermeli azt (Dyrness 2008: 26). A kutatás tehát maga a változás, a transzformáció irányába tett határozott lépés.

Az egyik részvételi akciókutató, Udvarhelyi Éva Tessza a kutatás teljes folyamatában történő részvétel jelentőségét és célját – a fentihez hasonlóan – a változtatás iránti igény és a megvalósításhoz szükséges tudás és képességek kialakulásában látja: *„Azt érzem, hogy a kutatással – függetlenül annak típusától – az embereknek egyrészt kielégülnek és egyben meg is nőnek az intellektuális igényeik. Egyszerűen igényük lesz arra, hogy gondolkodjanak, elemezzenek, kritizáljanak, beszélgessenek dolgokról. Másrészt pedig a kutatás politizálja az embereket... Először felháborodnak, amikor egyre jobban megértik, felfedezik és rendszerben kezdik látni az egész ügyet, majd megjelenik a késztetés a tenni akarásra, felfokozódik a cselekvés vágya, hogy csináljunk valamit annak érdekében, hogy ez ne legyen tovább így”* (interjú Udvarhelyi Éva Tesszával).

Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteniünk azt sem, hogy a kizárás a részvételnek is sajátja, hiszen azok az érintettek, akik – valamilyen oknál fogva, pl. tudatos döntés vagy adott élethelyzetnek köszönhetően – nem vesznek részt, kívül rekednek, és adott témára vonatkozó tudásuk a legitimként elfogadott szférán kívülre kerül(het) (vö. Kesby 2005: 2042). Kérdés tehát, hogy mit lehet kezdeni a kimaradókkal? Kell-e kezdeni velük bármit is? Mennyiben befolyásolják a kimaradók a társadalmi változás előidézését és az átalakulás hosszú távú életképességét?

Társadalom, tudomány és kritika

A részvételi gyakorlatokat alkalmazó vizsgálatok azon csoportjában, amelyik a bevonás mellett a társadalmi változást tűzi célul, vagyis akciószemléletű, a kutatás nem más, mint gyakorlati eredmények elérését szolgáló társadalomtudományos munka – legyen az szakpolitikai módosítás, a társadalmi intézmények, hivatalok működésének érzékenyítése, az egyén döntés- és cselekvőképességének fejlesztése vagy például tanodák létrehozatala. *„Nagyon fontosnak tartom, hogy a kutatás ne csak tudatosságnövelő legyen [ti. az érintettek számára], hanem azzal konkrét eredményeket lehessen elérni. Tehát számomra a kutatás fontos politikai célokat szolgál”* (interjú Udvarhelyi Éva Tesszával).

Nyilvánvaló, hogy a részvételi és akciókutatások gyakorlatában társadalomtudomány, tudománykritika és társadalomkritika összeér. Tudománykritika, hiszen ez a szemléletmód (például a RAK) és ezek a módszerek (mint például a Luke Lassiter nevéhez fűződő *kollaboratív etnográfia*) mind a konvencionális empirikus társadalomtudományi kutatásban eleve benne rejlő kizsákmányolás lehetőségét igyekeznek kiküszöbölni, és kiegyenlíteni a

résztevők közötti hatalmi és politikai különbségeket.¹⁷ Nem csak az adatokat előállító tudományos gyakorlatokban, hanem a reprezentációs stratégiákban is.

A 20. század végéhez közeledve a társadalomtudományok számos területén vált egyre inkább alkalmazott kutatási gyakorlattá a részvételi, a helyiek bevonását, illetve a helyiekkel történő együttműködést megvalósító szemléletmód. A részvételi gyakorlatok mellett elkötelezett szakemberek egy része kifejezetten amellet érvel, hogy a konvencionális társadalomtudományi alap kutatás alapvető ideológiai funkcióval rendelkező vizsgálati típus. Ez a funkció pedig nem más, mint – függetlenül az értéksemlegességre és objektivitásra történő hivatkozástól – a gazdag és hatalommal rendelkező rétegek érdekeinek és társadalmi, politikai, gazdasági pozíciójának megerősítése és igazolása tudományos módszerekkel és eredményekkel.¹⁸

A részvételi és akciókutatás egyben társadalomkritika, hiszen a kutatók a fennálló társadalmi struktúrát és a modern kapitalista berendezkedést, a világgazdasági kényszereket kívánják, közvetlenül vagy közvetve, megváltoztatni mikro- és mezoszinten, vagyis a mindennapi gyakorlatokban és a kapcsolódó szakpolitikában. Ez tehát azt is jelenti, hogy egy szakpolitikailag tudatos tudományos gyakorlatról van szó.

A kortárs társadalom működésének átalakítására irányuló szándék mögött azonban két különböző indíttatás húzódik meg. Egyrészt vannak, akik a rendszert a maga keretein belül kívánják jobb, vagyis társadalmilag igazságosabb, etikusabb és a társadalmi különbségek irányába tudatosabb működési gyakorlatra átállítani. Másrészt vannak, akik a fennálló struktúra megdöntésének, vagy legalábbis radikális megváltoztatásának vágyától vezérelve cselekszenek forradalmi és aktivista lendülettel. Mindkét esetben a döntési folyamatok kritikájáról van szó, de azok megváltoztatásának képzete és gyakorlata más, továbbá némileg eltérőek a célok, a hozzájuk vezető út és az emberkép is. „A RAK-ban én sokkal inkább érzem ezt a kritikai, forradalmi és aktivista lelkületet. Ebben azonban az is ott van, hogy az emberek nem tudják, hogy nekik mit kell tenniük, és nekem aktivistaként oda kell mennem és időnként megmondani nekik, hogy mit csináljanak...” (interjú Csillag Sárával). Mintha tulajdonképpen e mögött létezne egy olyan előfeltevés, hogy az emberek, elsősorban a hátrányos helyzetű, marginalizált csoportok tagjai, létükben nem megértő és értelmező módon vannak jelen saját szociokulturális életvilágukban. Vagyis nem tudatosítják eléggé saját helyzetüket, jelenlőségüket nem reflektált. Ugyanakkor feltehetjük a kérdést: ez a hozzáállás nem hordozza mégis nyomaiban a paternalista attitűd elemeit?

A fentiekben megfogalmazott gondolatok és felvetések után felmerülhet a következő: vajon mi értelme lehet a részvételi és akciómegközelítéseknek az akadémiai tudományosságban? Mi lehet a jelentősége annak, hogy a helyiek is alakítják a kutatás folyamatát, köztük például akár a kutatási kérdéseket vagy azokat a reprezentációkat is, amelyeket a szakemberek róluk előállítanak? Azt gondolom, hogy a 21. század elején szakmai munkánk politikai következményeinek átgondolását nem lehet megkerülni, ahogy azt sem, hogy a kutató vállalja a felelősséget saját kutatási gyakorlataért és azokért a reprezentációkért, amelyekkel másokat megjelenít. Az érintettek, avagy a helyiek részvétele a vizsgálatban a kutató és a helyi érintettek közötti hatalmi különbségek kiegyenlítéséhez és az olyan jelentésvilágok megteremtéséhez járul hozzá, amelyek alapja az együttműködés és a helyiek bevonása a kutatás, az

17 Itt kell megemlíteni a posztmodern gondolkodáshoz köthető etikai dilemmák egyikét: a kutatónak vajon van-e joga belemélyedni valaki másnak az életébe, és azt nyilvánosan megosztani úgy, hogy az elbeszélő életének történeteire cserébe a kutató nem szolgál „semmi használhatóval”, semmilyen gyakorlati értékű dologgal?

18 Vö. Kemmis és McTaggart (2007: 273), ahol a szerzőpáros számos kutató munkáját sorolja fel.

értelemadás és jelentéstulajdonítás, a változtatás folyamatába. Mindennek célja pedig végső soron a tudományos munka, a kutatás demokratizálása, a kutatáshoz való jog kiterjesztése. Különösen a hátrányos helyzetű, marginalizált társadalmi csoportok vagy kisebbségek esetében bírhat ez jelentőséggel.

Málovics György esszéje egy szegedi roma szegregátumban végzett részvételi akciókutatás folyamatát tárgyalja, amelyben ahhoz is szempontokat kínál, hogy a RAK megközelítése milyen üzenetekkel szolgálhat a társadalomkutatás számára. Például „lehetőséget kínál azon kutatók számára frusztrációik oldására, akik szeretnék, hogy kutatási eredményeik gyakorlati haszonnal is bírjanak (valós társadalmi folyamatokra is hatással legyenek)” (Málovics 2016: 68), vagy szembesíti és megméri a tudományos tudást és annak hatékonyságát, relevanciáját, érvényességét olyan helyzetekben, amelyekben a cél társadalmi változások előidézése, az elnyomó helyzetek átalakítása.

A fentiek értelmében talán nem utópia kijelentenünk: valóban lehet más a társadalomtudomány az akadémiai tudományosság keretein belül is, és közvetlenül szolgálhatja a pozitív irányú társadalmi átalakulást (transzformációt). Reményeink szerint a *Replika* jelen lapszáma megalapozott érveket szolgáltat ehhez az Olvasóknak.

Hivatkozott irodalom

- Balatonyi Judit és Cserti Csapó Tibor (2016): Részvétel és együttműködés a romák lakhatásával kapcsolatos problémák és javaslatok konstrukciós kísérleteiben. A *Wor(l)ds which exclude – Kirekesztő szavak – kizárt világok* (2013–2014) projekt példája. *Replika* (100): 191–204.
- Bálint Mónika (2016): „Közügyet teremteni a magánproblémákból.” *Replika* (100): 71–75.
- Bela Györgyi, Pataki György és Valené Kelemen Ágnes (2003): *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban (döntéstámogató eszközök és értékelési eljárások alkalmazása)*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézet Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék. Interneten: http://korny.uni-corvinus.hu/kti/20_szam.pdf (letöltve: 2014. augusztus 16.).
- Boda Zsolt (1997): Narratív közpolitika-elemzés. In *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Szabó Márton (szerk.). Budapest: Scientia Humana, 113–132.
- Burawoy, Michael (2006 [2004]): Közérdekű szociológiát! *Replika* (54–55): 35–66.
- Clifford, James és George Marcus (szerk.) (1986): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Csatlós Judit (2016): Részvételi gyakorlatok szerepe a kortárs művészetben. *Replika* (100): 151–165.
- Dyrness, Andrea (2008): Research for Change versus Research as Change. Lessons from a Mujerista Participatory Research Team. *Anthropology and Education Quarterly* 39(1): 23–44.
- Finger-Stich, Andréa és Matthias Finger (2003): *State versus Participation. Natural Resources Management in Europe*. International Institute for Environment and Development (IIED) – Brighton: Institute for Development Studies (IDS).
- Fluehr-Lobban, Carolyn (2008): Collaborative Anthropology as Twenty-first-Century Ethical Anthropology. *Collaborative Anthropologies* 1(1): 175–182.
- Foucault, Michel (1978 [1976]): *The History of Sexuality I*. London: Penguin. (Magyarul: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz, 1999.)
- Földi Zsuzsa (2009): A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztés gyakorlatában. Európai és hazai tapasztalatok. *Tér és Társadalom* 23(3): 27–43. Interneten: http://epa.oszk.hu/02200/02251/00036/pdf/EPA02251_Ter_es_tarsadalom2506.pdf (letöltve: 2016. október 17.).
- Frazon Zsófia (2016): Thinking outside the box – mai jelenségek és nyitott művek múzeuma. *Replika* (100): 77–83.
- Gaventa, John és Andrea Cornwall (2010): Power and Knowledge. In *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. Peter Reason és Hilary Bradbury (szerk.). London: Sage, 172–189.
- Glózer Rita (2016): Részvétel és kollaboráció az új médiában. *Replika* (100): 131–150.
- Greenwood, J. Davydd és Morten Lewin (2007): *Introduction to Action Research. Social Research for Social Change*. London: Sage.

- Harper, Krista (2016 [2012]): Vizuális beavatkozások és „representációs válságok” a környezetantropológiában. *Replika* (100): 167–189.
- Heron, John (1996): *Co-Operative Inquiry. Research Into the Human Condition*. London: Sage.
- Huszár Ákos (2008): A tudomány: köztudomány. Megjegyzések Burawoy közszociológiai programja kapcsán. *Replika* (61): 1–10. Interneten: <http://replika.hu/replika/61-10> (letöltve: 2016. október 17.).
- Joó Emese (2016): Kiválasztók és kiválasztottak – részvétel és együttműködés a múzeumpedagógiában. *Replika* (100): 85–94.
- Kelemen Eszter (2016): Tudós és nem tudós szakértők az ökoszisztéma-szolgáltatásokról: párbeszéd a fenntarthatóbb tájhasználat érdekében. *Replika* (100): 55–59.
- Kemmis, Stephen és Robin McTaggart (2007): Participatory Action Research. Communicative Action and the Public Sphere. In *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Norman K. Denzin és Yvona S. Lincoln (szerk.). London: Sage, 271–330.
- Kesby, Mike (2005): Rethorizing Empowerment-through-Participation as Performance in Space. Beyond Tyranny to Transformation. *Signs* 30(4): 2037–2065.
- Kester, Grant (2012): Életképek. A dialógus szerepe a társadalmilag elkötelezett művészetben. In *A gyakorlatól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Varga Tünde és Szoboszlai János (szerk.). Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Képzőművészet-elmélet Tanszék, 128–140. Interneten: <http://www.mke.hu/adat/szovegyujtemeny.pdf> (letöltve: 2016. október 17.).
- Király Gábor és Miskolczi Péter (2016): A részvétel dinamikája. Rendszerkritika és részvétel: empirikus áttekintés. *Replika* (100): 103–129.
- Lajos Veronika (2012): Alkalmazott antropológia a moldvai csángóknál? Kísérlet elmélet és gyakorlat viszonyának újraértelmezésére. *Erdélyi Múzeum* 74(4): 176–193.
- Lamphere, Louise (2004): The Convergence of Applied, Practicing, and Public Anthropology in the 21st Century. *Human Organization* 63(4): 431–443.
- Lassiter, Luke Eric (2008): *When We Disagree. On Engaging the Force of Difference in Collaborative, Reciprocal, and Participatory Researches*. (Konferencia-előadás írásos változata: 107th Annual Meeting of the American Anthropological Association, San Francisco.) Interneten: http://www.marshall.edu/lassiter/resources/Lassiter_AAA08_When-We-Disagree.pdf.
- Lilja, Nina és Mauricio Bellon (2008): Some Common Questions about Participatory Research. a Review of Literature. *Development in Practice* 18(4–5): 479–488.
- Málovics György (2016): Az akadémiai kutatók és nem akadémiai szereplők akció- és megismerésorientált együttműködésének szerepe a helyi fejlesztéspolitikák, illetve általában a társadalomkutatás kapcsán. *Replika* (100): 61–69.
- Mosse, David (1995): Authority, Gender and Knowledge. Theoretical Reflections on Participatory Rural Appraisal. *Economic & Political Weekly* 30(11): 569–571, 573–578.
- N. Kovács Tímea (2007): *Helyek, kultúrák, szövegek. Az idegenség kulturális reprezentációjáról*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Nagy Károly Zsolt (2015): Ösvény a dzsungelben. *Replika* (90–91): 39–56.
- Nagy Károly Zsolt (2016): Az értelmezés alázata. *Replika* (100): 49–53.
- Parfitt, Trevor (2004): The Ambiguity of Participation: A Qualified Defence of Participatory Development. *Third World Quarterly* 25(3): 537–556.
- Pataki György (2007): Bölcs „laikusok”. Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában. *Civil Szemle* 4(3–4): 144–156. Interneten: http://www.civilszemle.hu/downloads/Civil_Szemle_2007_3-4_web.pdf.
- Pataki György, Bodorkós Barbara, Balázs Bálint, Bela Györgyi, Kelemen Eszter és Mérő Ágnes (2011): Tájéfták védelmében: részvételi akciókutatás az Őrség-Vendvidéken. In *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokról*. Pataki György és Vári Anna (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 9–27.
- Radácsi László (2005): Együttműködés a tervezésben, döntéshozatalban és a megvalósításban. *Parola* 16(3–4): 22.
- Radácsi László (2006): Részvétel és fenntartható fejlődés. In *Fenntartható fejlődés Magyarországon. Jövőképek és forgatókönyvek*. Bulla Miklós és Tamás Pál (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 256–274.
- Rahnema, Majid (2010 [1992]): Participation. In *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*. Wolfgang Sachs (szerk.). London: Zed Books, 127–144.
- Rappaport, Joanne (2008): Beyond Participant Observation. Collaborative Ethnography as Theoretical Innovation. *Collaborative Anthropologies* 1(1): 1–31.
- Reason, Peter (1998): Political, Epistemological, Ecological and Spiritual Dimensions of Participation. Studies in Cultures. *Organizations and Societies* 4(2): 147–167.
- Reason, Peter és Hilary Bradbury (szerk.) (2008): *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: Sage.

- Reisinger Adrienn (2009): Részvételi demokrácia és társadalmi részvétel – elméleti megközelítések. *Civil Szemle* 6(4): 5–23.
- Reisinger Adrienn (2012): A társadalmi részvétel a helyi fejlesztési politikában Magyarországon – fókuszban a civil/nonprofit szervezetek. *Civil Szemle* 9(1): 23–44.
- Ros, David és Yvonne Craig (1997): Participation Begins at Home. *Gender & Development* 5(3): 35–44.
- Rózsa Erzsébet (2016): Részvétel, laikusság és kompetenciák – az orvos-beteg együttműködési modell perspektívájából. *Replika* (100): 43–48.
- Sári Zsolt (2016): Részvételi muzeológia a Skanzenben. Közösségépítés és participáció. *Replika* (100): 95–100.
- Scott, James C. (1996): Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* (23–24): 109–131.
- Stewart, Pamela J. és Andrew Strathern (2005): Introduction. Anthropology and Consultancy – Ethnographic Dilemmas and Opportunities. In *Anthropology and Consultancy. Issues and Debates*. Pamela J. Stewart és Andrew Strathern (szerk.). Berghahn Books, 1–25.
- Takács Gábor (2012): A részvétel kora. A színházi nevelés útjai, lehetőségei Magyarországon. *Műút* 57(35): 62–67. Interneten: <http://www.muut.hu/korabbilapszamok/035/takacs.html> (letöltve: 2016. szeptember 2.).
- Udvarhelyi Éva Tessza (2014): *Az igazság az utcán hever. Válaszok a magyarországi lakhatási válságra*. Budapest: Napvilág.
- Vörös Miklós és Frida Balázs (2004): Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*. Letenyei László (szerk.). Budapest: L'Harmattan – Ráció, 395–416. Interneten: <http://tettconsult.eu/books/TelkutHTM/szovgyujtpdf/06-frida.pdf> (letöltve: 2016. augusztus 12.).
- Wicks, Patricia Gayá, Peter Reason és Hilary Bradbury (2010): Living Inquiry. Personal, Political and Philosophical Groundings for Action Research Practice. In *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. Peter Reason és Hilary Bradbury (szerk.). London: Sage, 15–30.
- Van Willigen, John (2002): *Applied Anthropology. An Introduction*. (3. kiadás.) Westport, Conn.: Bergin & Garvey.
- Van Willigen, John és Satish Kedia (2005): Emerging Trends in Applied Anthropology. In *Applied Anthropology. Domains of Application*. John van Willigen és Satish Kedia (szerk.). Westport, Conn. – London: Praeger, 341–352.
- Whyte, William Foote, Davydd J. Greenwood és Peter Lazes (1991) Participatory Action Research. Through Practice to Science in Social Research. In *Participatory Action Research*. William Foote Whyte (szerk.). London: Sage, 20–56.

Interjúk akciókutatókkal

- Csillag Sára (2015. december, Budapest)
- Gelei András (2016. január, Budapest)
- Málovics György (2015. december, skype, Szeged–Budapest)
- Udvarhelyi Éva Tessza (2015. december, Budapest)